

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι	
Ο άνθρωπος: λύκος ή πρόβατο;	13
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙ	
Διαφορετικές μορφές βίας	23
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΙΙ	
Η αγάπη του θανάτου και η αγάπη της ζωής	39
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙV	
Ατομικός και κοινωνικός ναρκισσισμός	73
ΚΕΦΑΛΑΙΟ V	
Αιμομικτικοί δεσμοί	117
ΚΕΦΑΛΑΙΟ VI	
Ελευθερία, ντετερμινισμός, αλτερνατιβισμός	144
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	192
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	201
ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΡΙΧ ΦΡΟΜ	208

Εισαγωγή

Το παρόν βιβλίο παίρνει τις σκέψεις που παρουσιάστηκαν σε κάποια προηγούμενα έργα μου και επιχειρεί να τις αναπτύξει περαιτέρω. Στο *Ο Φόβος Μπροστά στην Ελευθερία* ασχολήθηκα με το πρόβλημα της ελευθερίας και με τον σαδισμό, τον μαζοχισμό και την καταστροφικότητα. Εν τω μεταξύ η κλινική εμπειρία και ο θεωρητικός στοχασμός πιστεύω ότι με έχουν οδηγήσει σε μια βαθύτερη κατανόηση της ελευθερίας, καθώς και των διάφορων ειδών επιθετικότητας και καταστροφικότητας. Έχω κατορθώσει να διαχωρίσω τα είδη επιθετικότητας τα οποία άμεσα ή έμμεσα υπηρετούν τη ζωή από εκείνη την κακοήθη μορφή καταστροφικότητας, τη νεκροφιλία, η οποία αποτελεί πραγματικά αγάπη του θανάτου, σε αντιδιαστολή με τη βιοφιλία, που αποτελεί αγάπη της ζωής. Στο έργο μου *Ο Άνθρωπος για τον Εαυτό του* πραγματεύομαι το πρόβλημα των ηθικών κανόνων που βασίζονται στη γνώση μας για τη φύση του ανθρώπου και όχι στην αποκαλυπτική γνώση, στους ανθρώπινους νόμους και στις συμβάσεις. Στο βιβλίο αυτό αναλύω περαιτέρω το πρόβλημα και πραγματεύομαι τη φύση του Κακού και της επιλογής μεταξύ Καλού και Κακού. Τέλος, το παρόν βιβλίο αποτελεί από ορισμένες απόψεις την άλλη όψη του έργου μου *Η Τέχνη της Αγάπης*. Ενώ το κύριο θέμα εκεί ήταν η ικανότητα του ανθρώπου να αγαπά, το κύριο θέμα εδώ είναι η ικανότητα του ανθρώπου να καταστρέφει, ο ναρκισσισμός

και η αιμομικτική προσήλωσή του. Ωστόσο, παρότι τις περισσότερες σελίδες καταλαμβάνει η πραγματεύση της μη αγάπης, το πρόβλημα της αγάπης επανεξετάζεται υπό μία νέα, ευρύτερη έννοια, κυρίως ως αγάπη για τη ζωή. Προσπαθώ να δείξω ότι η αγάπη για τη ζωή, η ανεξαρτησία και η υπέρβαση του ναρκισσισμού δημιουργούν ένα «σύνδρομο ανάπτυξης», σε αντιδιαστολή προς το «σύνδρομο παρακμής» που δημιουργεί η αγάπη του θανάτου, η αιμομικτική συμβίωση και ο κακοήθης ναρκισσισμός.

Στη μελέτη του συνδρόμου της παρακμής οδηγήθηκα όχι μόνο από την κλινική εμπειρία μου, αλλά και από τις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις των περασμένων ετών. Το ερώτημα γίνεται όλο και πιο επιτακτικό γιατί, παρά την καλή θέληση και τη γνώση των δεδομένων για τις συνέπειες ενός πυρηνικού πολέμου, οι προσπάθειες να αποφευχθεί είναι τόσο υποτονικές συγκριτικά με το μέγεθος του κινδύνου και το ενδεχόμενο πολέμου, έχοντας ως δεδομένο τη συνέχιση του ανταγωνισμού για τους πυρηνικούς εξοπλισμούς και τον Ψυχρό πόλεμο. Αυτή η ανησυχία με οδήγησε να μελετήσω το φαινόμενο της αδιαφορίας προς τη ζωή στο πλαίσιο ενός ολοένα και πιο μηχανοποιημένου εκβιομηχανισμού, στον οποίο ο άνθρωπος μετατρέπεται σε αντικείμενο, και ως αποτέλεσμα γεμίζει με άγχος και αδιαφορία, αν όχι με μίσος για τη ζωή. Αλλά εκτός αυτού, η σύγχρονη διάθεση βίας, που εκδηλώνεται με τη μορφή της εγκληματικότητας των ανηλίκων, καθώς και με τη δολοφονία του προέδρου Τζον Φ. Κένεντι, απαιτεί να εξηγηθεί και να κατανοηθεί ως ένα πρώτο πιθανό βήμα για την αλλαγή. Έτσι προκύπτει το ερώτημα κατά πόσο οδηγούμαστε σε έναν νέο εκβαρβαρισμό –ακόμη και αν δεν εκδηλωθεί ένας πυρηνικός πόλεμος– ή κατά πόσο είναι δυνατή μια αναγέννηση της ουσιαστικής μας παράδοσης.

Εκτός από τα προβλήματα που αναφέρθηκαν μέχρι στιγμής,

στόχος αυτού του βιβλίου είναι να διασαφηνίσει τη σχέση που έχουν οι ψυχαναλυτικές ιδέες μου με τις θεωρίες του Φρόιντ. Ποτέ δεν με ικανοποίησε η κατάταξή μου σε μια νέα «σχολή» ψυχανάλυσης, είτε αυτή αποκαλείται «πολιτιστική σχολή» είτε «νεοφροϊδισμός». Πιστεύω ότι αρκετές από αυτές τις νέες σχολές, παρότι αναπτύσσουν αξιόλογες ιδέες, έχουν χάσει την επαφή τους με πολλές από τις σημαντικότερες ανακαλύψεις του Φρόιντ. Αναμφίβολα, δεν είμαι «ορθόδοξος φροϊδιστής». Μάλιστα, οποιαδήποτε θεωρία δεν μεταβάλλεται για εξήντα έτη δεν μπορεί, με βάση αυτό και μόνο το γεγονός, να είναι η ίδια με την αρχική θεωρία του δασκάλου. Πρόκειται για μια απολιθωμένη επανάληψη και ως επανάληψη αποτελεί στην πραγματικότητα παραμόρφωση. Οι βασικές ανακαλύψεις του Φρόιντ συντελέστηκαν μέσα σε ένα συγκεκριμένο φιλοσοφικό πλαίσιο αναφοράς, αυτό του μηχανιστικού υλισμού, που επικρατούσε μεταξύ των φυσικών επιστημόνων κατά τις αρχές του 20ού αιώνα. Πιστεύω ότι η περαιτέρω ανάπτυξη των σκέψεων του Φρόιντ απαιτεί ένα διαφορετικό φιλοσοφικό πλαίσιο αναφοράς, εκείνο του διαλεκτικού ουμανισμού. Σε αυτό το βιβλίο προσπαθώ να αποδείξω ότι οι σπουδαιότερες ανακαλύψεις του Φρόιντ, εκείνες του οιδιπόδειου συμπλέγματος, του ναρκισσισμού και του ενστίκτου του θανάτου, χώλαιναν λόγω των φιλοσοφικών παραδοχών του και ότι αν απελευθερωθούν από αυτές και μεθερμηνευτούν μέσα σε ένα νέο πλαίσιο αναφοράς, τα ευρήματά του αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη ισχύ και βαρύτητα.¹ Θεωρώ ότι το πλαίσιο αναφοράς του ουμανισμού, με τον παράδοξο συγκερασμό της αυστηρής κριτικής, του ασυμβίβαστου ρεαλισμού και της ορθολογικής πίστης θα επιτρέψει τη γόνιμη ανάπτυξη του έργου που θεμελίωσε ο Φρόιντ.

Εδώ θα ήθελα να κάνω ένα ακόμη σχόλιο: Παρότι οι σκέψεις που εκφράζονται σε αυτό το βιβλίο είναι όλες αποτέλεσμα του κλινικού έργου μου ως ψυχαναλυτή (και σε κάποιο βαθμό

ως μελετητή των κοινωνικών διεργασιών), έχω παραλείψει μεγάλο μέρος των κλινικών στοιχείων. Τα στοιχεία αυτά προτίθεται να τα παρουσιάσω σε ένα εκτενέστερο έργο, το οποίο θα πραγματεύεται τη θεωρία και τη θεραπευτική μέθοδο της ουμανιστικής ψυχανάλυσης.

Τέλος, θέλω να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στον Πολ Έντουαρντς για τις κριτικές υποδείξεις του στο κεφάλαιο «Ελευθερία, ντετερμινισμός, αλτερνατιβισμός».

Έριχ Φρομ

Κεφάλαιο I

Ο άνθρωπος: λύκος ή πρόβατο;

Υπάρχουν πολλοί που πιστεύουν ότι οι άνθρωποι είναι πρόβατα· υπάρχουν άλλοι που πιστεύουν ότι είναι λύκοι. Και οι δύο πλευρές μπορούν να επιστρατεύσουν πειστικά επιχειρήματα για να στηρίξουν τις θέσεις τους. Όσοι προτείνουν ότι οι άνθρωποι είναι πρόβατα χρειάζεται απλώς να υποδείξουν ότι επηρεάζονται εύκολα και κάνουν ό,τι τους λένε, ακόμη και αν είναι επιβλαβές για τους ίδιους. Ότι ακολούθησαν τους ηγέτες τους σε πολέμους που δεν τους έφεραν παρά μόνο όλεθρο. Ότι έχουν πιστέψει κάθε είδους ανοησία όταν τους παρουσιάστηκε με αρκετή επιμονή και είχε τη στήριξη της εξουσίας – από τις ανάληγτες απειλές ιερών και βασιλιάδων μέχρι τις ήπιες φωνές κρυφών και όχι τόσο κρυφών υποκινητών. Φαίνεται ότι η πλειοψηφία των ανθρώπων επηρεάζεται εύκολα, σαν μισοαφυπνισμένα παιδιά, πρόθυμοι να παραδώσουν τη βούλησή τους σε οποιονδήποτε μιλά με μια φωνή που είναι αρκετά απειλητική ή αρκετά μελιχια για να τους πείσει. Μάλιστα, εκείνος που έχει αρκετά ισχυρό φρόνημα ώστε να αντέξει την εναντίωση του πλήθους αποτελεί μάλλον την εξαίρεση

παρά τον κανόνα και παρότι αιώνες αργότερα μπορεί να τον θαυμάζουν, γίνεται κυρίως από τους συγχρόνους του αντικείμενο εμπαιγμού.

Πάνω σε αυτή την υπόθεση –ότι οι άνθρωποι είναι πρόβατα– δόμησαν τα συστήματά τους οι ιεροεξεταστές και οι δικτάτορες. Επιπλέον, αυτή η πεποίθηση, ότι οι άνθρωποι είναι πρόβατα, και επομένως χρειάζονται ηγέτες να αποφασίζουν γι' αυτούς, συχνά έχει δημιουργήσει στους ηγέτες την ειλικρινή πίστη ότι εκπληρώνουν ένα ηθικό –μολονότι τραγικό– καθήκον αν προσφέρουν στον άνθρωπο αυτό που επιθυμεί: να αφαιρέσουν από πάνω του το βάρος της ευθύνης και της ελευθερίας.

Αν όμως οι περισσότεροι άνθρωποι είναι πρόβατα, γιατί η ζωή του ανθρώπου είναι τόσο διαφορετική από εκείνη των προβάτων; Η ιστορία του είναι γραμμένη με αίμα· είναι μια ιστορία αδιάκοπης βίας, όπου σχεδόν πάντα χρησιμοποιείται η ισχύς για να καμφθεί η βούλησή του. Ο Ταλαάτ πασάς εξόντωσε μόνος του εκατομμύρια Αρμένιους; Ο Χίτλερ εξόντωσε μόνος του εκατομμύρια Εβραίους; Ο Στάλιν εξόντωσε μόνος του εκατομμύρια πολιτικούς αντιπάλους του; Οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν μόνοι. Είχαν χιλιάδες ανθρώπους που σκότωναν και βασάνιζαν εκ μέρους τους και το έκαναν όχι μόνο πρόθυμα αλλά και με ευχαρίστηση. Δεν βλέπουμε την απανθρωπιά του ανθρώπου απέναντι στον άνθρωπο παντού – σε ανελέητους πολέμους, σε φόνους και βιασμούς, στη στυγνή εκμετάλλευση του ασθενέστερου από τον ισχυρότερο και στο ότι οι στεναγμοί όσων βασανίζονται και υποφέρουν φτάνουν σε κουφά αυτιά και σκληρές καρδιές; Όλα αυτά τα γεγονότα οδήγησαν στοχαστές όπως τον Χομπς στο συμπέρασμα ότι *homo homini lupus* (ο άνθρωπος είναι λύκος απέναντι στον συνάνθρωπό του). Επίσης, έχουν οδηγήσει πολλούς από μας σήμερα στην υπόθεση ότι ο άνθρωπος είναι μοχθηρός και καταστροφικός από τη φύση του, ότι είναι ένας δολοφόνος, που μπορεί να απέχει

από την αγαπημένη του ασχολία μόνο φοβούμενος ισχυρότερους δολοφόνους.

Ωστόσο, τα επιχειρήματα και των δύο πλευρών μάς αφήνουν απορημένους. Είναι αλήθεια ότι μπορεί να γνωρίζουμε προσωπικά κάποιους που, είτε δυνητικά είτε στην πράξη, είναι δολοφόνοι και σαδιστές το ίδιο αδίστακτοι όσο ο Στάλιν και ο Χίτλερ. Ωστόσο, αυτοί αποτελούν την εξαίρεση και όχι τον κανόνα. Θα πρέπει μήπως να υποθέσουμε ότι εσείς κι εγώ και οι περισσότεροι κοινοί άνθρωποι είμαστε λύκοι με περιβολή πρόβατου και ότι η «πραγματική φύση» μας θα εκδηλωθεί μόλις απαλλαχτούμε από τις αναστολές, που μέχρι τώρα μας απέτρεπαν να ενεργούμε σαν θηρία; Αυτή η υπόθεση, αν και είναι δύσκολο να διαψευστεί, δεν είναι απολύτως πειστική. Η καθημερινή ζωή προσφέρει πολυάριθμες ευκαιρίες για να ενδώσουν οι άνθρωποι στη βαναυσότητα και στον σαδισμό χωρίς τον φόβο της αντεκδίκησης. Ωστόσο, πολλοί δεν το κάνουν. Μάλιστα, αντιδρούν με μια αίσθηση αποστροφής όταν συναντούν τη βαναυσότητα και τον σαδισμό.

Υπάρχει άραγε κάποια άλλη, ενδεχομένως καλύτερη, εξήγηση της παράδοξης αντίφασης με την οποία έχουμε να κάνουμε εδώ; Μήπως απλώς η απάντηση είναι ότι υπάρχει μια μειοψηφία λύκων που ζει δίπλα σε μια πλειοψηφία προβάτων; Οι λύκοι έχουν ανάγκη να σκοτώνουν, τα πρόβατα να ακολουθούν. Έτσι, οι λύκοι βάζουν τα πρόβατα να σκοτώνουν, να δολοφονούν και να στραγγαλίζουν, και τα πρόβατα υπακούουν όχι επειδή το απολαμβάνουν, αλλά επειδή έχουν την ανάγκη να ακολουθούν και ακόμη και τότε οι δολοφόνοι αναγκάζονται να επινοήσουν ιστορίες για την ευγενή φύση των σκοπών τους, την προάσπιση της απειλούμενης ελευθερίας, την εκδίκηση σφαγιασμένων παιδιών και βιασμένων γυναικών και τη βεβηλωμένη τιμή, ώστε να εξωθήσουν την πλειοψηφία των προβάτων να ενεργήσουν σαν λύκοι. Αυτή η απάντηση μοιάζει

λογικοφανής, αλλά συνεχίζει να αφήνει αρκετές αμφιβολίες. Άραγε, δεν υπονοεί ότι υπάρχουν δύο φυλές ανθρώπων – εκείνη των λύκων και εκείνη των προβάτων; Επίσης, πώς μπορεί τα πρόβατα να πείθονται τόσο εύκολα να ενεργήσουν σαν λύκοι αν δεν είναι στη φύση τους να το κάνουν, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι η βία παρουσιάζεται σαν ιερό καθήκον σ' αυτούς; Η υπόθεσή μας σχετικά με τους λύκους και τα πρόβατα ίσως να μην έχει βάση. Μήπως τελικά είναι αλήθεια ότι οι λύκοι αντιπροσωπεύουν τον ουσιώδη χαρακτήρα της ανθρώπινης φύσης, απλώς σε πιο έκδηλη μορφή απ' ό,τι εμφανίζεται στην πλειοψηφία των ανθρώπων; Ή μήπως τελικά η διάζευξη είναι λανθασμένη. Μήπως ο άνθρωπος είναι και λύκος και πρόβατο – ή ούτε λύκος ούτε πρόβατο;

Η απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα είναι ζωτικής σημασίας στις μέρες μας, όταν τα έθνη εξετάζουν τη χρήση των πιο καταστροφικών δυνάμεων για την εξόντωση των «εχθρών» τους και φαίνεται να μην πτοούνται ούτε από το ενδεχόμενο να εξοντωθούν και τα ίδια στο ολοκαύτωμα. Αν είμαστε βέβαιοι ότι η ανθρώπινη φύση έχει μια ενδιάθετη ροπή προς την καταστροφή, ότι η ανάγκη της χρήσης ισχύος και βίας είναι ριζωμένη μέσα της, τότε η αντίστασή μας στην όλο και αυξανόμενη αποκτήνωση θα αποδυναμώνεται όλο και πιο πολύ. Γιατί να αντισταθούμε στους λύκους όταν είμαστε όλοι λύκοι, έστω σε διαφορετικό βαθμό ο καθένας;

Το ερώτημα κατά πόσο ο άνθρωπος είναι λύκος ή πρόβατο συνιστά απλώς μια ιδιάζουσα διατύπωση ενός ερωτήματος το οποίο, στην ευρύτερη και γενικότερη διάστασή του, αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους προβληματισμούς της δυτικής θεολογίας και της φιλοσοφικής σκέψης: Είναι ο άνθρωπος κατά βάση κακός και διεφθαρμένος ή καλός και τείνει στην τελείωση; Η Παλαιά Διαθήκη δεν υιοθετεί τη θέση της θεμελιώδους διαφθοράς του ανθρώπου. Η ανυπακοή του Αδάμ και της

Εύας δεν αποκαλείται αμαρτία. Δεν υπάρχει πουθενά κάποιος υπαινιγμός ότι η ανυπακοή αυτή διέφθειρε τον άνθρωπο. Αντιθέτως, η ανυπακοή αποτελεί την προϋπόθεση αυτεπίγνωσης του ανθρώπου, διότι η δυνατότητα της επιλογής και άρα, σε τελική ανάλυση, η πρώτη πράξη ανυπακοής αποτελεί το πρώτο βήμα του ανθρώπου προς την ελευθερία. Μάλιστα, φαίνεται η ανυπακοή τους να ήταν μέρος του σχεδίου του Θεού, γιατί σύμφωνα με την προφητική σκέψη ακριβώς επειδή ο άνθρωπος εκδιώχθηκε από τον Παράδεισο είναι σε θέση να δημιουργήσει τη δική του ιστορία, να αναπτύξει τις δυνάμεις του ως άνθρωπος και να αποκτήσει μια νέα αρμονία σε σχέση με τους άλλους ανθρώπους και τη φύση ως ένα πλήρως ανεπτυγμένο άτομο, αντί για την προηγούμενη αρμονία, στην οποία δεν αποτελούσε ακόμη άτομο. Η έννοια του Μεσσία κατά τους προφήτες αναμφίβολα υποδηλώνει ότι ο άνθρωπος δεν είναι κατά βάση φαύλος και ότι μπορεί να λυτρωθεί δίχως καμία επένεργεια της θείας χάριτος. Ωστόσο, δεν υπονοεί ότι αυτή η ροπή του προς το Καλό θα επικρατήσει απαραίτητως. Αν ο άνθρωπος κάνει κακό, γίνεται πιο κακός. Έτσι, η καρδιά του Φαραώ «σκληραίνει» επειδή συνεχίζει να κάνει κακό· σκληραίνει μέχρι το σημείο που η μεταστροφή ή η μετάνοια δεν είναι πλέον δυνατή. Η Παλαιά Διαθήκη προσφέρει τουλάχιστον ισάριθμα παραδείγματα κακών και καλών πράξεων και δεν εξαιρεί ακόμη και σεβαστές προσωπικότητες, όπως ο βασιλιάς Δαβίδ, από τον κατάλογο των παραβατών. Η αντίληψη που συναντάμε στην Παλαιά Διαθήκη είναι ότι ο άνθρωπος έχει και τις δύο ικανότητες –του Καλού και του Κακού– και ότι πρέπει να επιλέξει μεταξύ Καλού και Κακού, ευλογίας και κατάρας, ζωής και θανάτου. Ούτε ο Θεός δεν παρεμβαίνει στην επιλογή του. Απλώς βοηθάει στέλνοντας τους αγγελιοφόρους του, τους προφήτες, για να διδάξουν τους κανόνες που οδηγούν στην πραγμάτωση της καλοσύνης, να αναγνωρίσουν το Κακό, να

προειδοποιήσουν και να διαμαρτυρηθούν. Ωστόσο, αφού γίνει αυτό, ο άνθρωπος μένει μόνο με τις «δύο ροπές του», του Καλού και του Κακού, και η επιλογή είναι αποκλειστικά δική του.

Ο χριστιανισμός εξελίχθηκε με διαφορετικό τρόπο. Κατά την ανάπτυξη της Χριστιανικής Εκκλησίας, η ανυπακοή του Αδάμ έγινε αντιληπτή ως αμαρτία. Μάλιστα, ως μια αμαρτία τόσο σοβαρή, που διέφθειρε τη φύση του και μαζί τη φύση όλων των απογόνων του, και επομένως ο άνθρωπος δεν θα μπορούσε να απαλλαχθεί από τη διαφθορά του μέσω της δικής του προσπάθειας. Μόνο η πράξη του Θεού, η εμφάνιση του Χριστού, που θυσιάστηκε για τον άνθρωπο, μπορούσε να εξαλείψει τη διαφθορά της ανθρωπότητας και να προσφέρει λύτρωση σε όσους αποδέχονταν τον Χριστό.

Ωστόσο, το δόγμα του προπατορικού αμαρτήματος συνάντησε αντίσταση ακόμη και στους κόλπους της Εκκλησίας. Ο Πελάγιος το πολέμησε, αλλά ηττήθηκε. Οι ουμανιστές της Αναγέννησης στο εσωτερικό της Εκκλησίας προσπάθησαν να το αποδυναμώσουν, μην μπορώντας να του επιτεθούν ή να το απαρνηθούν ευθέως, όπως έκαναν πολλοί αιρετικοί. Μάλιστα, ο Λούθηρος είχε μια ακόμη ριζοσπαστικότερη αντίληψη για την έμφυτη κακία και διαφθορά του ανθρώπου, ενώ στοχαστές της Αναγέννησης και αργότερα του Διαφωτισμού έκαναν δραστηρικά βήματα προς την αντίθετη κατεύθυνση. Οι τελευταίοι υποστήριξαν ότι όλο το Κακό που ενυπάρχει στον άνθρωπο δεν είναι παρά προϊόν των περιστάσεων και άρα στην πραγματικότητα δεν ήταν υποχρεωμένος να επιλέξει. Πίστευαν ότι αν αλλάξουμε τις περιστάσεις που παράγουν το Κακό, η εκ φύσεως καλοσύνη του ανθρώπου θα αναδυθεί σχεδόν αυτόματα. Αυτή η άποψη επηρέασε και τη σκέψη του Μαρξ και των διαδόχων του. Η πίστη στην καλοσύνη του ανθρώπου ήταν προϊόν της νέας αυτοπεποίθησης του ανθρώπου, την οποία απέκτησε ως αποτέλεσμα της τεράστιας οικονομικής και πολιτικής προόδου

που ξεκίνησε με την Αναγέννηση. Αντιστρόφως, η ηθική χρεοκοπία της Δύσης, που ξεκίνησε με τον Πρώτο Παγκόσμιο πόλεμο και οδήγησε πέρα από τον Χίτλερ και τον Στάλιν, στο Κόβεντρι και στη Χιροσίμα, στην παρούσα προετοιμασία της οικουμενικής εξόντωσης ανέδειξε και πάλι την παραδοσιακή έμφαση στην προδιάθεση του ανθρώπου προς το Κακό. Αυτή η νέα έμφαση υπήρξε ένα υγιές αντίδοτο στην υποτίμηση της έμφυτης δύναμης του ανθρώπου να κάνει κακό – αλλά πολύ συχνά χρησιμοποιήθηκε για να γελοιοποιηθούν όσοι δεν είχαν χάσει την πίστη τους στον άνθρωπο, παρανοώντας ή και διαστρεβλώνοντας ορισμένες φορές τη θέση τους.

Όντας ένας από εκείνους οι απόψεις των οποίων έχουν συχνά παρερμηνευθεί και παρουσιαστεί σαν να υποτιμούν τη δυναμική του Κακού που ενυπάρχει στον άνθρωπο, θέλω να τονίσω ότι μια τέτοια συναισθηματική αισιοδοξία δεν χαρακτηρίζει τη σκέψη μου. Θα ήταν πράγματι δύσκολο για κάποιον που διαθέτει μακρά κλινική εμπειρία ως ψυχαναλύτης να υποτιμήσει τις καταστροφικές δυνάμεις που ενοικούν στον άνθρωπο. Σε βαριά άρρωστους ασθενείς βλέπει κανείς την επενέργεια αυτών των δυνάμεων και βιώνει πόσο δύσκολο είναι να τις σταματήσει ή να διοχετεύσει την ενέργειά τους σε εποικοδομητικές κατευθύνσεις. Θα ήταν εξίσου δύσκολο για οποιονδήποτε έχει υπάρξει μάρτυρας του εκρηκτικού ξεσπάσματος του Κακού και της καταστροφικότητας από το ξεκίνημα του Πρώτου Παγκοσμίου πολέμου και ύστερα να μη διακρίνει την ισχύ και την ένταση της ανθρώπινης καταστροφικότητας. Ωστόσο, υπάρχει ο κίνδυνος το αίσθημα αδυναμίας που κυριεύει με συνεχώς αυξανόμενη ένταση τους ανθρώπους σήμερα –τους διανοούμενους αλλά και τον μέσο άνθρωπο– να καταφέρει να τους κάνει να αποδεχτούν μια νέα εκδοχή διαφθοράς και προπατορικού αμαρτήματος, που λειτουργεί ως εκλογίκευση της ηττοπαθούς αντίληψης ότι ο

πόλεμος δεν μπορεί να αποφευχθεί αφού αποτελεί προϊόν της καταστροφικότητας της ανθρώπινης φύσης. Μια τέτοια άποψη, η οποία μερικές φορές υπερηφανεύεται για τον βαθύ ρεαλισμό της, είναι αντιρεαλιστική για δύο λόγους. Πρώτον, η ένταση των καταστροφικών ρολών σε καμία περίπτωση δεν υπονοεί ότι είναι ακαταμάχητες ή ακόμη και κυρίαρχες. Η δεύτερη πλάνη σε αυτή την άποψη έγκειται στην υπόθεση ότι οι πόλεμοι αποτελούν πρωταρχικά αποτέλεσμα ψυχολογικών δυνάμεων. Δεν χρειάζεται να επιμείνουμε καν πολύ σε αυτή την πλάνη του «ψυχολογισμού» ως προς την κατανόηση των κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων. Οι πόλεμοι είναι αποτέλεσμα της απόφασης της πολιτικής, στρατιωτικής και επιχειρηματικής ηγεσίας να κηρύξουν πόλεμο για να αποκομίσουν εδάφη, πλουτοπαραγωγικές πηγές και εμπορικά πλεονεκτήματα· για να αμυνθούν απέναντι σε υπαρκτές ή θεωρούμενες απειλές για την ασφάλεια της χώρας, προερχόμενες από κάποια αλλότρια δύναμη· ή προκειμένου να αυξήσουν την αίγλη και τη δόξα τους. Οι άνθρωποι αυτοί δεν διαφέρουν από τον μέσο άνθρωπο: είναι εγωιστές που δεν διαθέτουν την ικανότητα να απαρνηθούν τα προσωπικά οφέλη τους για χάρη των άλλων. Ωστόσο, δεν είναι ούτε απάνθρωποι ούτε μοχθηροί. Όταν τέτοιοι άνθρωποι –που στην κανονική ροή της ζωής θα έκαναν περισσότερο καλό παρά κακό– βρίσκονται σε θέσεις εξουσίας, όπου έχουν τη δυνατότητα να διατάσουν εκατομμύρια ανθρώπους και να ελέγχουν τα πιο καταστροφικά όπλα, μπορούν να προκαλέσουν τεράστιο κακό. Στην ιδιωτική ζωή μπορεί να είχαν καταστρέψει κάποιον ανταγωνιστή τους· στον κόσμο των πανίσχυρων και κυρίαρχων κρατών («κυρίαρχα» σημαίνει ότι δεν υποτάσσονται σε κανέναν ηθικό νόμο που περιορίζει τη δράση του κυρίαρχου κράτους) μπορεί να καταστρέψουν την ανθρώπινη φυλή. Πρωταρχικό κίνδυνο για την ανθρωπότητα αποτελεί

ο συνηθισμένος άνθρωπος με την ασυνήθιστη δύναμη – όχι ο αχρείος ή ο σαδιστής. Εντούτοις, όπως ακριβώς χρειάζεται κανείς όπλα για να πολεμήσει, χρειάζεται επίσης τα πάθη του μίσους, της αγανάκτησης, της καταστροφικότητας και του φόβου για να πείσει εκατομμύρια ανθρώπους να ριψοκινδυνεύσουν τη ζωή τους και να γίνουν δολοφόνοι. Αυτά τα πάθη αποτελούν αναγκαίες συνθήκες για την κήρυξη πολέμου· δεν είναι τα αίτιά του, όπως και τα όπλα και οι βόμβες δεν αποτελούν καθαυτά αίτια πολέμου. Πολλοί παρατηρητές έχουν σχολιάσει ότι από αυτή την άποψη ο πυρηνικός πόλεμος διαφέρει από τον παραδοσιακό πόλεμο. Ο άνθρωπος που θα πατήσει τα κουμπιά και θα εκτοξεύσει πυραύλους με πυρηνικές κεφαλές, καθέννας από τους οποίους έχει τη δύναμη να σκοτώσει εκατοντάδες χιλιάδες ανθρώπους, δεν θα έχει την εμπειρία τού να σκοτώνει κάποιον όπως τη βιώνει ένας στρατιώτης όταν χρησιμοποιεί την ξιφολόγχη ή το πολυβόλο του. Όμως, παρότι σε συνειδητό επίπεδο η εκτόξευση των πυρηνικών όπλων δεν είναι τίποτα παραπάνω από πιστή εκτέλεση μιας εντολής, παραμένει το ερώτημα κατά πόσο σε κάποια βαθύτερα στρώματα της προσωπικότητας πρέπει να υπάρξει, αν όχι καταστροφική παρόρμηση, τουλάχιστον μια βαθιά αδιαφορία για τη ζωή, που καθιστά δυνατές τέτοιες πράξεις.

Θα διακρίνω τρία φαινόμενα τα οποία κατά τη γνώμη μου αποτελούν τη βάση του πιο μοχθηρού και επικίνδυνου ανθρώπινου προσανατολισμού. Αυτά είναι η αγάπη του θανάτου, ο κακοήθης ναρκισσισμός και η συμβιωτική-αιμομικτική προσήλωση. Οι τρεις αυτοί προσανατολισμοί, όταν συνδυάζονται, δημιουργούν το «σύνδρομο της παρακμής», το οποίο εξωθεί τους ανθρώπους να καταστρέφουν για χάρη της καταστροφής και να μισούν για χάρη του μίσους. Σε αντιδιαστολή με το «σύνδρομο της παρακμής», θα περιγράψω το «σύνδρομο της ανάπτυξης». Αυτό αποτελείται από την αγάπη της ζωής (σε

αντιδιαστολή με την αγάπη του θανάτου), την αγάπη του ανθρώπου (σε αντιδιαστολή με τον ναρκισσισμό) και την ανεξαρτησία (σε αντιδιαστολή με τη συμβιωτική-αιμομικτική προσήλωση). Μόνο σε μια μειοψηφία ανθρώπων τα συναντάμε σε πλήρη ανάπτυξη. Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κάθε άνθρωπος βαίνει προς την κατεύθυνση που έχει επιλέξει: αυτή της ζωής ή του θανάτου· του Καλού ή του Κακού.